

ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ, ΕΙΔΟΣ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΣΤΩΙΚΟΥΣ

Κατά τούς έλληνιστικούς χρόνους, τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος ποὺ καλλιεργεῖται κατ' ἐξοχὴν εἶναι τὸ ποίημα· «ὅλη ἢ μὴ τεχνικῆς φύσεως λογοτεχνία ποὺ σώζεται ἀπὸ τὴν περίοδον αὐτὴ εἶναι σὲ στίχους»¹. Οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ εἶδους (Φιλητᾶς, Καλλίμαχος, Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος, Θεόκριτος, Ἄρατος) διατηροῦν αὐστηρὴ γλῶσσα ποὺ προσεγγίζει κατὰ πολὺ τὴν ὁμηρικὴ. Προσπαθοῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ δημιουργήσουν ποιητικὰ «κοσμήματα», ἐνῶ παράλληλα ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν πρωτοτυπία τοῦ θέματος. Χωρὶς νὰ αποκλείεται ἡ ἀπὸ μέρους τους δημιουργία λογοτεχνικῶν μνημείων, ἐν τούτοις ὅλη ἡ προσπάθεια ἐπικεντρώνεται στὴν «ἀκουστική» γοητεία τοῦ στίχου, στὴν ἔλξη μέσω τῆς μορφῆς, «ἐνῶ ἀπουσιάζει ὁ στοχασμὸς καὶ ἡ συγκίνηση»². Δανείζονται δηλαδὴ μόνο τὸ ὕφος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, χωρὶς νὰ προσεγγίζουν τὸ διδακτικὸ σκοπὸ τοῦ ἔπους. Ὡς ἐκ τούτου ἡ προσπάθεια ἐπικεντρώνεται στὴν εὐαισθησία γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν λέξεων, ἀπὸ ἀποψη ἤχου καὶ σύνθεσης, καθὼς καὶ στὴν ἀκρίβεια τῆς ἔκφρασης, ἡ ὁποία κορυφώνεται μὲ τὴ δημιουργία νεολογισμῶν.

Οἱ Στωικοὶ φιλόσοφοι, πιστοὶ κι αὐτοὶ στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀγωνίζεται νὰ προφυλάξει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ παρεισφρήσεις ξένων, καὶ κατὰ συνέπεια λανθασμένων, ὡς πρὸς αὐτὴν, στοιχείων, εὐαισθητοποιοῦνται στὴν τελειότητα καὶ ἁρμονία της. Ἀρχές τοῦ λόγου εἶναι κατ' αὐτοὺς οἱ πέντε ιδιότητες: «ἑλληνισμός, σαφήνεια, συντομία, πρέπον, κατασκευή»³, ἐνῶ ἀντίθετα θεωροῦν τὸν βαρβαρισμὸν^{3α} λέξη ποὺ ἐναντιώνεται στὸ «ἔθος τῶν εὐδοκιμούντων Ἑλλήνων»⁴. Ὁ Ζήνων, ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς, ὁ ὁποῖος

1. P. E. EASTERLING—B.M.W. KNOX, *The Cambridge History of Classical Literature I. Greek Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, μτφ. Ν. ΚΟΝΟΜΗ, Χρ. ΓΡΙΜΠΑ, Μ. ΚΟΝΟΜΗ, Ἀθήνα, Ἐκδ. Παπαδήμα, 1990, σ. 74.

2. B. A. Van GRONINGEN, *La poésie verbale grecque; essai de mise au point*, Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1953, σ. 73.

3. Δ.Λ. VII, 59 (S.V.F. III, 24, 18).

3α. Δ.Λ. VII, 59.

4. Ὁ ὅρος βαρβαρισμὸς ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Ποιητικὴ*, 1458 a 22 (20-34) «ξενικὸν λέγω γλῶτταν ... βαρβαρισμός». Ἡ ἐννοία ὁμῶς τοῦ ξένου στοιχείου στὴ γλῶσσα ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ τὸ ρῆμα βαρβαρίζω, ΗΡΟΔ. 2, 57. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Θεαίτητος*, 17d. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Ἑλληνικά*, 5, 2, 35.

χαρακτηρίζεται «βραχυλόγος» (Δ.Λ. VII, 18) και «περὶ πάντων ἀκριβολογούμενος» (Δ.Λ. VII, 15), ἐπισημαίνει ὅτι τὸ γλωσσικὸ σφάλμα, δηλαδή ἡ ἀπουσία λογικῆς κατὰ τὴ διατύπωση μιᾶς ἀπόψεως, εἶναι χειρότερο ἀπὸ τὸ ὀλίσθημα τοῦ ποδιοῦ⁵. Ἐξ ἄλλου, ἡ παρομοίωση τῆς φιλοσοφίας, κατὰ τοὺς Στωικούς, μὲ ζῶο⁶, τοῦ ὁποίου ὁ σκελετὸς εἶναι ἡ λογικὴ, τὸ σῶμα ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ ψυχὴ ἡ φυσικὴ, ἀποδεικνύει τὴ σημασία πού αὐτοὶ ἀποδίδουν στὴ Λογικὴ: ἡ ἀπουσία τῆς λογικῆς ὁδηγεῖ στὴν κατάρρευση τοῦ φιλοσοφικοῦ τοῦ συστήματος. Ὁ λόγος ὡς ἔκφραση τοῦ πνεύματος, ἐνυπάρχει στὸν ἄνθρωπο· ἡ διασάλευση τοῦ Λόγου, τῆς ὀρθῆς δομῆς τῆς ἔκφρασης, ἐπιφέρει ἀκοσμία, δηλαδή ἀφ' ἑνὸς ἀπουσία ἁρμονίας — ἄρα ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν κοσμικὴ τάξη— καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔλλειψη ἐπικοινωνίας ἀνθρώπινου καὶ κοσμικοῦ λόγου. «Οἱ Στωικοὶ θέλησαν νὰ μάθουν μὲ ἀκρίβεια σύμφωνα μὲ ποιоὺς νόμους ἡ λογικὴ ἐρμηνεύει τίς ιδέες μὲ τὴ βοήθεια τοῦ λόγου. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι οἱ πολυάριθμες πραγματεῖες πού σχετίζονται μὲ τὴ γραμματικὴ, τὴ ρητορικὴ καὶ τὴν ποιητικὴ»⁷. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ τρεῖς σχολάρχες, Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος, ἔγραψαν πραγματεῖες σχετικὲς μὲ τὴν ποιητικὴ τέχνη καὶ τὸ ποίημα, ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους τίτλους μὴ διασωθέντων ἔργων τους⁸. Ὁ ὀρισμὸς ὅμως τοῦ ποιήματος, ὅπως τὸν παραδίδει ὁ Διογένης Λαέρτιος, ὀφείλεται στὸν Ποσειδώνιο: «λέξις ἔμμετρος ἢ ἔνρυθμος μετὰ σκευῆς τὸ λογοειδὲς ἐκβεβηκυῖα ... ποίησις δέ ἐστὶ σημαντικὸν ποίημα, μίμησιν περιέχον θείων καὶ ἀνθρωπείων»⁹. Ἄρα ποίημα εἶναι συγχρόνως ἦχος καὶ λέξις, λόγος καὶ νόημα. Καὶ ὁ ποιητής, προκειμένου νὰ «κατασκευάσει» τὴν ἔνρυθμη ἢ ἔμμετρη αὐτὴ λέξη, πρέπει νὰ κατέχει τὴν ἐπιστήμη τῆς λογικῆς, ἡ ὁποία ὡς ἐπιστήμη ἐντάσσεται στὴ σφαῖρα τῆς ἀρετῆς¹⁰.

Ὁ σοφός, κατὰ τοὺς Στωικούς, ὡς ἄριστος γνώστης ὅλων τῶν τεχνῶν¹¹, ἄρα καὶ τῆς ποιητικῆς, εἶναι σὲ θέση νὰ συνθέσει ποίημα μὲ στόχο νὰ προσελκύσει τὸ ἀκροατήριό του καὶ μὲ εὐκολία νὰ τὸ καθοδηγήσει στὴν ἀρετὴ, ὁ σπόρος τῆς ὁποίας βρίσκεται ὅπωςδῆποτε μέσα στὸν ἄνθρωπο:

5. Δ.Λ. VII, 26.

6. Δ.Λ. VII (S.V.F. II, 38).

7. Alfred CROISET, *Histoire de la littérature grecque*, Παρίσι, E. Thorin, A. Fontemoing, Τόμος V, *Période Alexandrine*, 1899, σ. 55.

8. Δ.Λ. VII, 4: ΖΗΝΩΝ, *Περὶ ποιητικῆς ἀκροάσεως*, *Περὶ προβλημάτων ὁμηρικῶν* (πέντε βιβλία). Δ.Λ. VII, 175, ΚΛΕΑΝΘΗΣ, *Περὶ ποιητοῦ*. Δ.Λ. VII, 200, ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ, *Περὶ ποιημάτων πρὸς φιλομαθῆ* (ἓνα βιβλίο), *Περὶ τοῦ πῶς δεῖ τῶν ποιημάτων ἀκούειν* (δύο βιβλία).

9. Δ.Λ. VII, 60.

10. Δ.Λ. VII, 93.

11. S.V.F. III, 117-118.

«omnibus enim natura fundamenta dedit semenque virtutum»¹². Ὁ Κλεάνθης μάλιστα, παρομοιάζει τοὺς φαύλους μὲ ἀτελεῖς ἰάμβους «ἡμιαμβίων λόγον ἔχειν... ἀτελεῖς μὲν ὄντας, φαύλους, τελειωθέντας δὲ σπουδαίους» (S.V.F. I, 566). Καθῆκον, ἄλλωστε, τοῦ σοφοῦ μέσα στὴν στωικὴ πολιτεία, εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ πλήθους: «τὸ παιδεύειν οἴκειον τοῖς σπουδαίοις»¹³. ἐνῶ ἡ ἐξομοίωσή του μὲ τὸ θεῖο, «θεῖοι οἱ σπουδαῖοι»¹⁴, τοῦ διασφαλίζει τὴ διὰ τοῦ λόγου ἐπικοινωνία μὲ τὸν Λόγο, τὸν Θεό, ἐφ' ὅσον ὁ σοφὸς «ἔχει τοὺς λόγους τοῦ σπείραντος ἐν ἑαυτῷ»¹⁵. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ποίημα λειτουργεῖ ὡς ρητορικὸς λόγος, πὺν κινεῖται ἀνάμεσα στὴ Λογικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἢ καλλίτερα ἀνάμεσα στὴν εὕρεση καὶ σωστὴ ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ λογικὴ δομὴ καὶ στὸν ὀρθὸ τρόπο παρουσίας των, ὥστε νὰ ὑπάρξει ἡ ἀναμενόμενη ἀπήχηση στὸ ἀκροατήριον. Ἄρα, ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ ποιήματος, ἀναμένεται πρακτικὴ ὠφέλεια (πβ. S.V.F. I, 73).

Τὰ θέματα, πὺν ἀντλοῦνται ἀπὸ μύθους καὶ παραδόσεις τῆς φυλῆς, ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ τὸν Ἡσίοδο, εἶναι γνωστὰ καὶ προσφιλῆ στὸν πολίτη τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ διὰ τῆς γλώσσας καὶ τῆς προγονικῆς παρακαταθήκης νὰ ξαναβρεῖ τὸ νῆμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτειακῆς του ὑπόστασης καὶ νὰ ἐνταχθεῖ ἔτσι στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ πολίτη τοῦ κόσμου. Διότι στὴν στωικὴ πολιτεία, ὁ «ἱερὸς δεσμὸς» ἀνάμεσα στοὺς πολίτες ἐκφράζεται μὲ τὸν στοχασμὸ καὶ τὸν λόγο (ratio-oratio) καὶ ὁ ἄνθρωπος, μέσα ἀπ' αὐτόν, καλεῖται νὰ καταλάβει τὴ θέση του στὸ κοσμικὸ σύστημα τῆς πραγματικότητος¹⁶. Παράλληλα ἐμφανίζεται ἡ ἀναβίωση τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα, τὴν ὁποία εἰσήγαγε πρῶτος ὁ Θεαγένης ἀπὸ τὸ Ρήγιο¹⁷. Παρατηρεῖται δηλαδὴ μία ἐπιστροφή στὸν τρόπο χρήσης τοῦ ποιήματος, διότι τὸ πρακτικὸ του μέρος βοηθεῖ στὴν προαγωγὴ τοῦ ἠθικοῦ ἰδεώδους. Ἡ στωικὴ αὐτὴ θεωρία περὶ ποιήσεως ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πλατωνικὴ θέση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ποιητικὴ ἱκανότης ὀφείλεται στὴ θεία χάρη, βρίσκεται δηλαδὴ ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς λογικῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀποκλείει τὴ γνώση¹⁸. Ὁ Στωικὸς ποιητὴς προσαρμόζει τὴ φιλοσοφικὴ καὶ ποιητικὴ του κληρονομία στὶς «νέες συνθήκες,

12. ΣΕΝΕΚΑ, *Ad Lucilium epistulae morales*, CVIII, 8.

13. S.V.F. III, 158, 2.

14. S.V.F. III, 157, 18.

15. S.V.F. II, 212, 21.

16. Πβ. S.V.F. III, 117, 29 κ.ἐπ.

17. ZELLER-NESTLE, *Wissenschaft der griechischen Philosophie*, Μτφ. Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, Ἀθήνα, Ἔκδοση Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης, 1942¹³, σ. 90.

18. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Ἰων*, 532 α κ.ἐπ.

ὥστε νὰ ἐναρμονίζεται μὲ τὴ φύση τῶν πραγμάτων» — «ὁμολογουμένως τῇ φύσει» — «καὶ ὥς ἐκ τούτου νὰ ἐκφράζεται μὲ τρόπον ἄρεστο τοὺς θεοὺς»¹⁹. Τὸ πεδίο στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου κινεῖται δὲν ἔχει σαφῶς καθορισμένα ὅρια, κυμαίνεται ὅμως ἀνάμεσα στὴ λογικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ. Ἄλλωστε, ὁ ποιητὴς τοῦ τρίτου π.Χ. αἰῶνα, δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ὑπερβολὴ στὴν ἐκφραση ἢ νὰ ἀλλοιώσῃ δεδομένα ποὺ τοῦ προσφέρει ὁ μῦθος ἢ ἡ παράδοση. Ἔτσι καὶ ὁ Στωϊκὸς ποιητὴς δανεῖζεται στίχους ἢ καὶ αὐτούσια ποιήματα²⁰, ἐνῶ πολὺ συχνὰ «παραδιορθώνει» στίχους προσαρμόζοντάς τους στὸ πλαίσιο τῆς διδασκαλίας του. Τὰ ποιήματα ἐρμηνεύονται μὲ φιλοσοφικὴ ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια, ἐνῶ τὸ πρακτικὸ μέρος τῆς ποιήσεως προσφέρεται ἁρωγὸς στὴν ἠθικὴ παιδεία. Ὁ Ζήνων καὶ ὁ Χρύσιππος καταφεύγουν σ' αὐτὸ τὸ μέσον, διότι στεροῦνται ποιητικοῦ ταλάντου²¹. Ὁ Ζήνων ἐπεμβαίνει σὲ στίχους τοῦ Σοφοκλῆ²², ἀλλάζει τὸ νόημα σὲ στίχους τοῦ Ἡσιόδου, ἐνῶ ὁ Κλεάνθης ἀκόμη κι ἂν ἐπεμβαίνει καὶ «παραδιορθώνει» στίχους²³, ἐν τούτοις χειρίζεται ἄψογα τὸν ποιητικὸ λόγο. Οἱ λίγοι στίχοι τοῦ ὕμνου στὸν Δία καὶ τὴν Πεπρωμένη καὶ σχεδὸν αὐτούσιος ὁ Ὑμνος στὸν Δία, ἀποδεικνύουν τὴν ποιητικὴ του δεινότητα.

Ὅπωςδήποτε, ὁ Ὑμνος, εἶναι ἓνα ἀρκετὰ ἰδιαίτερο εἶδος ποιήματος. Εἶναι συγχρόνως λογοτεχνικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἄσμα²⁴. Ὁ Ὑμνος, ὅμως, στὸν Δία τοῦ Κλεάνθη εἶναι ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ φιλοσοφικὸς ὕμνος. Τέτοιους ὕμνους γνωρίζουμε ἐλάχιστους: τοῦ Ἀριστοτέλη, Ὑμνος στὴν Ἀρετή²⁵ τοῦ Ἀράτου, ὅπου ἡ εἰσαγωγὴ στὰ Φαινόμενα²⁶, εἶναι ἓνας ὕμνος στὸν Δία μὲ καθαρὰ στωικὲς ἐπιρροές, ὅμως, ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ

19. Françoise CAUJOLLE-ZASLAVSKY, «Le style stoïcien de la paremphasis», *Les stoïciens et leur logique*, Paris, Vrin, Actes du Colloque de Chantilly, 18-22 Σεπτεμβρίου 1978, σσ. 424-448, (σ. 427).

20. Δ.Λ. VII, 180: (Χρύσιππος), «παρ' ὀλίγον τὴν Εὐριπίδου Μῆδειαν ὅλην παρετίθετο».

21. Μ. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ, «Ὁ Ὑμνος στὸ Δία καὶ τὰ Χρυσὰ Ἔπη», *ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ*, Ἀθῆναι, Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 1971, σσ. 339-376.

22. *S.V.F.* I, 219.

23. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Πῶς δεῖ τῶν ποιημάτων ἀκούειν*, 33 b: «...αἱ παραδιορθώσεις φαύλως ἔχουσιν αἷς καὶ Κλεάνθης ἐχρήσατο».

24. Ὁ ΗΣΙΟΔΟΣ, *Θεογονία*, στ. 99-101, δίνει τὸν ὅρισμό τοῦ ὕμνου τονίζοντας ὅτι εἶναι ἐπικὸ ἄσμα ποὺ ὑμνεῖ τίς δοξασμένους πράξεις τῶν πρώτων εὐτυχισμένων ἀνθρώπων καὶ θεῶν.

25. V. ROSE, *Aristotelis fragmenta*, Stuttgart, Teubner, 1966 σσ. 422-423.

26. Ὁ Ἀράτος εἶναι σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ διδασκάλου του Ζήνωνος, διδασκάλου ἐπίσης τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου Γονατᾶ κατ' ἐντολὴν τοῦ ὁποίου συνθέτει τὰ Φαινόμενα. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐπίσης: J. MARTIN, *Scholia in Aratum vetera*, Stuttgart, Teubner, 1947, σ. 7· E. MAASS, *Commentariorum in Aratum Reliquiae*, Berlin-Neuköln, Éd. August Reabe, 1958· R. PFEIFFER, *History of Classical Scholarship*, Oxford, Clarendon Press, 1968, σ. 121.

Ὑμνου τοῦ Κλεάνθη σὲ σχέση μετὰ τὸ προοίμιο τοῦ Ἀράτου, εἶναι ἀβέβαιη²⁷. τέλος τοῦ Πρόκλου, μερικοὶ νεοπλατωνικοὶ ὕμνοι²⁸. Ὁ φιλοσοφικὸς ὕμνος, ἔρχεται νὰ προσθέσει στὸν θρησκευτικὸ, μία διάσταση καθαρὰ φιλοσοφική. Διότι ὁ μῦθος θὰ ἀλλάξει μορφή καὶ θὰ μετατραπῇ σὲ Λόγο. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Ὑμνου στὸν Δία τοῦ Κλεάνθη, ἡ ἀφηρημένη ἔννοια τῆς δυνάμεως θὰ δανειστεῖ τὴν προσωπικότητα τοῦ Διὸς. Αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη μας, εἶναι ἐνδιαφέρον, διότι ἡ ἀποδοχή, χρῆσις ἢ δημιουργία θρησκευτικῶν ὕμνων ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τῆς Στοᾶς, οἱ ὅποιοι δὲν ἀπορρίπτουν τὸν λαϊκὸ πολυθεϊσμό, τοὺς φέρνει ἀντιμέτωπους μετὰ τὴ θέσιν τῶν ἐπικούρειων φιλοσόφων ἀπέναντι στὴ θεότητα²⁹ καὶ γενικότερα μετὰ τὴν ἐκ μέρους τοὺς ἀπόρριψη τοῦ θεϊκοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ. (Γιὰ τὸν λόγον αὐτόν, ὁ ἐπικούρειος ποιητὴς Ποσειδίππος καλεῖ τὸν Ζήνωνα καὶ τὸν Κλεάνθη νὰ σιωπήσουν ἐνῶ ἀντίθετα παρακινεῖ τὴ φιάλη νὰ γεμίσει τὰ ποτήρια κρασί³⁰).

Οἱ Στωικοὶ περισυλλέγουν δοξασίες καὶ τὶς ἀνασχηματίζουν σὲ ἀλληγορία γιὰ τὰ φιλοσοφικά τους δόγματα. Ὁ ἴδιος ὁ Κλεάνθης πιστεύει ὅτι μετὰ τὴν ἀλληγορία καταπραῦννONTAI τὰ ἀνθρώπινα πάθη καὶ ὅτι ἔτσι διευκολύνεται ἡ ἐξήγησις καὶ διδασκαλία τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν³¹. Διὰ τοῦ ρητορικοῦ αὐτοῦ «τεχνάσματος» —τῆς ἀλληγορίας— οἱ Στωικοὶ ἐρευνοῦν τὴν ἐτυμολογία τῶν ὀνομάτων, οὕτως ὥστε κάθε μεγάλη θεότης ἀποδίδει μία ὄψη τοῦ δόγματός τους, δηλαδή παίρνει τὴ θέσιν μιᾶς σημαντικῆς φιλοσοφικῆς ἔννοιας. Ὁ Ἡρακλῆς, ὁ ἥρωας-σύμβολο τῆς μυικῆς δυνάμεως, εἶναι ὁ στωικὸς τόπος, ποὺ διέπει τὰ πάντα³². Ὁ μῦθος τοῦ Οὐρανοῦ, ποὺ χάνει τὸν ἀνδρισμὸν τοῦ ἀπὸ τὸν Κρόνον καὶ τοῦ Κρόνου ποὺ πέφτει σὲ ἐνέδρα τοῦ Δία, κρύβουν τὴν ἐξήγησιν ἑνὸς φυσικοῦ φαινομένου: τοῦ πυρὸς ποὺ γονιμοποιεῖ τὰ πάντα ἀπὸ μόνον τοῦ³³. Ἡ Περσεφόνη, κατὰ τὸν ἑμμετρο μῦθον τοῦ Κλεάνθη ἀναπαριστᾷ τὸ πνεῦμα, κρᾶμα ἀπὸ ἀέρα καὶ φωτιά, καὶ δίνει ζωὴ στὰ φυτὰ κάνοντάς τα νὰ μεγαλώνουν, ἐνῶ τοὺς τὴν ἀφαιρεῖ ὅταν ἀπομακρύνεται ἀπὸ κοντὰ τοὺς³⁴.

27. Πβ. Α. Ν. JAMES, «The Zeus Hymns of Cleanthes and Aratos» *Antichthon*, VI, 1972, σ. 28.

28. VOGT, *Zu den Hymnen des Neuplatonikers Proclus*, Rhein. Mus. 100, 1957· πβ. ἐπίσης, Paul BASTID, *Proclus et le crépuscule de la pensée grecque*, Paris, Vrin, 1969, σσ. 497- 498.

29. Δ.Λ. Χ, 123-124. Βλ. ἐπίσης, J. BRUN, *L'Épicurisme*, Paris, P.U.F., 1988, σσ. 85 κ.ἐπ.

30. ΠΑΛ. ΑΝΘ. V, Ἐπιγράμματα ἐρωτικά, 134, Παρίσι, Les Belles Lettres, 1960, σ. 67.

31. S.V.F. I, 526.

32. S.V.F. I, 514: «Ἡρακλῆς δ' ἐστὶν ὁ ἐν τοῖς ἄλλοις τόπος, καθ' ὃν ἡ φύσις ἰσχυρὰ καὶ κραταιὰ ἐστίν, ἀνίκητος καὶ ἀπεριγένητος οὐσα...».

33. ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ, *De natura deorum*, II, XXIV.

34. S.V.F. I, 547.

Γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ καὶ τὴ θεολογία, οἱ Στωικοὶ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐτυμολογία (κατὰ ἓνα τρόπο δηλαδὴ τὴ λογικὴ) καὶ οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται σὰν ἱερὰ σύμβολα κοσμικῶν στοιχείων. Ὁ Κλεάνθης στὸ *Περὶ Θεῶν* προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψει τὸ ρόλο τῶν θεῶν σὲ σχέση μὲ τὴ Φυσικὴ, καταφεύγοντας στὴν ἐτυμολογία τῶν θεϊκῶν ὀνομάτων: Γιὰ παράδειγμα ὁ Ἀπόλλων, ὀνομάζεται Λύκειος προκειμένου νὰ φανεῖ ἡ δυναμικὴ καὶ καταλυτικὴ ἐπίδραση τοῦ Ἡλίου. Ἡ πρώτη κιόλας ἀκτὶνὰ κτυπᾷ, ἀπορροφᾷ τὴν ὑγρασία καὶ μετατρέπει ἓνα στατικὸ σὲ ἓνα ραγδαία ἐξελισσόμενο τοπίο, ὅπως ὁ λύκος ὁρμᾷ καὶ κατασπαράσσει τὰ ἀνυποψίαστα πρόβατα, μετατρέποντας τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἡσυχου κοπαδιοῦ σὲ σκηνικὸ πανικοῦ³⁵. Ἡ ὀνομασία τοῦ Ἀπόλλωνος ἐτυμολογικὰ ἐξηγεῖται «ἀπ' ἄλλων»³⁶, ἐπειδὴ κάθε μέρα ἀνατέλλει ἀπὸ διαφορετικὸ σημεῖο. Κάτι ἀνάλογο ἀποδίδει ὁ Κλεάνθης στὸν Διόνυσο ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ἔλκει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ «διανύσαι», ἐπειδὴ μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ δρομέως, διανύει καθημερινὰ τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ στὴ δύση³⁷. Ὅπωςδήποτε ὁμως ὑποστηρίζει ὅτι τὰ θεῖα μεγέθη πλησιάζονται μόνο διὰ τῆς ποιήσεως. Ἀντίθετα, ὁ πεζὸς φιλοσοφικὸς λόγος, ἐπειδὴ στερεῖται τέτοιων μεγεθῶν, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἀλήθειά τους³⁸. Ἄλλωστε ἡ συνύπαρξη ἁρμονίας καὶ ρυθμοῦ χρησιμεύει γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ἀκροατηρίου³⁹. «Ὁ ποιητής», βέβαια, «ὁ ὅποιος κινεῖ τὰ πάθη ἢ τίς ὁρμές τοῦ ἀκροατηρίου μὲ τὴν ἔννοια τῆς Ὁρατιανῆς ὑπόδειξης στὴν *Ars poetica* (100 κ.έ.) θὰ καταδικαζόταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὸν Στωικὸ φιλόσοφο (ἐκτὸς κι ἂν αὐτὸ ἐπόριζε μιὰν ἀντισταθμιστικὴ ὠφέλεια στὸν ἀκούοντα)»⁴⁰. Ὁ Κικέρων μάλιστα καὶ ὁ Κοϊντιλιανὸς μιλοῦν γιὰ κινδύνους μίανσεως τῶν πνευμάτων τῶν νέων διὰ μέσου τῆς ποιήσεως, εἰδικὰ τῆς κωμωδίας⁴¹, ἐφόσον τὸ ἀποδεκτὸ εἶδος εἶναι ἀποκλειστικὰ ἢ τραγωδία. Ἡ παρωδία καὶ κάθε ἄλλο ποίημα ποὺ σκοπὸν ἔχει νὰ προκαλέσει τὸ γέλιο, δὲ σχετίζεται μὲ τὴ χρῆση ποὺ οἱ Στωικοὶ κάνουν στὸ ποίημα. «Δυστυχία στὸν ποιητὴ ποὺ κατὰ τὴ διδασκαλία προκαλεῖ τὸ γέλιο ἢ τὸ χαμόγελο. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι δὲ γελοῦν μὲ τὸ ποίημα, ἀλλὰ

35. *S.V.F.* I, 540. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Διονύσου μὲ τοὺς Ἡρακλῆ καὶ Ἑρμῆ, πβ. ΣΕΝΕΚΑ, *De beneficiis*, IV, 8.

36. *S.V.F.* I, 541.

37. *S.V.F.* I, 546.

38. *S.V.F.* I, 486, 9.

39. *S.V.F.* III, 56.

40. Philip de LACY, «Stoic Views of Poetry», *American Journal of Philology*, LXIX/3, ἀρ. 275, 1948, σσ. 241-271. Μτφ. Ἀνδρ. ΖΑΜΑΝΗΣ, *Ἐκηβόλος*, Ἀθήνα 1978, Τεύχος 1, σσ. 47-76.

41. *S.V.F.* III, 55, 24 κ.έπ.

εἰς βάρος τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ»⁴². Στόχος τοῦ Στωικοῦ ποιητῆ (ρήτορα) εἶναι νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὸ γνωστὸ θέμα στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ προσελκύσουν. Ὁ ἴδιος ὁ Ζήνων συμβουλεύει τοὺς μαθητές του νὰ μὴ δίνουν χρόνο στὸ ἀκροατήριό τους νὰ κρατᾶ σημειώσεις⁴³. Ἡ προσοχὴ ὅμως τοῦ ἀκροατηρίου δὲν κερδίζεται μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ρήτορα, ὁ τρόπος ἔκφρασης, ὁ τόνος τῆς φωνῆς καὶ γενικότερα ἡ ὑποκριτικὴ ἱκανότητα συνθέτουν γιὰ τὸν Ζήωνα τὴ γοητευτικὴ εἰκόνα τοῦ Στωικοῦ ρήτορα⁴⁴. Ἔτσι ὁ Τίμων θὰ γράφει γιὰ τὸν Ἀρίστωνα ὅτι προσήλκυε μὲ τὴ γοητεία του (Δ.Λ. VII, 161)· ἡ γοητεία ἄλλωστε ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ σπουδαίου⁴⁵. Ἄρα ἡ προσφυγὴ τοῦ σοφοῦ σὲ ρητορικὰ τεχνάσματα, ὅπως ἡ ἀλλαγὴ στὸ χρῶμα τοῦ προσώπου, τὸ μέρδεμα τῶν λέξεων (σολοικισμός)⁴⁶ —ποὺ σὲ ἄλλῃ περίπτωσι καταδικάζεται ἀπὸ τὴ Σχολή⁴⁷— δίνουν στὸν λόγο χρῶμα ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ποικίλης Στοᾶς. Ὁ Ἀντίγονος Γονατᾶς μόλις πληροφορεῖται τὸν θάνατο τοῦ Ζήνωνος ἀναφωνεῖ: «οἷον θέατρον ἀπολωλεκώς»⁴⁸. Ὁ ποιητὴς δανεῖζεται τὸ ὕφος τοῦ ρητορικοῦ λόγου κατὰ τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ ποιήματος, στὴν προσπάθειά του νὰ γοητεύσει καὶ νὰ καθηλώσει: «Ὁ Ἄρατος μὲ τὸ ποίημά του, ἔκανε ὅ,τι καὶ τόσοι ρήτορες, ὅταν ἔγραφαν κατὰ τὸν τρόπο γραφῆς τοῦ Λυσία ἢ τοῦ Δημοσθένη»⁴⁹. Στόχος τοῦ σοφοῦ ποιητῆ εἶναι νὰ πείσει τὸ ἀκροατήριον καὶ ὅπωςδὴποτε, στὴν περίπτωσι αὐτή, ἡ εὐπείθεια εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἀγχίνουα (S.V.F. I, 235). Σημαντικὸ εἶναι ὅ,τι διαπερνᾷ τὸ αὐτὶ καὶ ὅ,τι ἡ λογικὴ ἐπεξεργάζεται. Ὁ Κλεάνθης μάλιστα, ὑποστήριζε ὅτι εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ κρατεῖ τοὺς φίλους ἀπὸ τὰ αὐτιά, τονίζοντας ἔτσι τὴν ρητορικὴ του δεινότητα⁵⁰. Ὁ Ζήνων ἀπέτρεπε τοὺς μαθητές του ἀπὸ τὴν ἀποστήθισι, ἀπὸ τὸ νὰ συγκρατοῦν δηλαδὴ στὴ μνήμη τοὺς φράσεις ἢ λέξεις, πράγμα τὸ ὁποῖο παρομοίαζε μὲ κατάπωση καλοψη-

42. B.A. Van GRONINGEN, *ἐνθ' ἀν.* σ. 237.

43. Δ.Λ. VII, 20.

44. Δ.Λ. VII, 20: «... Τόνῳ διαλεγόμενον ὥσπερ ὑποκριτὰς τὴν μὲν φωνὴν καὶ τὴν δύναμιν μεγάλῃν ἔχειν».

45. S.V.F. III, 630: «Τὸν δὲ σπουδαῖον ὁμιλητικὸν καὶ ἐπιδέξιον καὶ προτρεπτικὸν καὶ θηρευτικὸν διὰ τῆς ὁμιλίας εἰς εὐνοίαν καὶ φιλίαν, ὡς δυνατὸν εὐάρμοστον εἶναι πρὸς τὸ πλῆθος ἀνθρώπων, παρ' ὃ καὶ ἐπαφρόδιτον εἶναι καὶ ἐπίχαριν καὶ πιθανόν, ἔτι δὲ αἰμύλον καὶ εὖστοχον καὶ εὐκαιρον καὶ ἀγχίνουον καὶ ἀφελῆ καὶ ἀπερίεργον καὶ ἀπλοῦν καὶ ἁπλαστον».

46. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περὶ Στ. ἐναντ.*, XXVIII.

47. Δ.Λ. VII, 53.

48. S.V.F. I, 4, 22.

49. B. A. Van GRONINGEN, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 88.

50. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Βίοι, Ἀλκιβιάδης*, § 6, 194 b - c: «Ὁ μὲν Κλεάνθης ἔλεγε τὸν ἐρώμενον

μένων γευμάτων⁵¹, ἐνῶ τοὺς συμβούλευε νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικοὶ σ' ὅ,τι ἀκούουν.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι οἱ Στωικοὶ δὲ δημιούργησαν ποίηση οὔτε συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν προαγωγή τῆς ποιητικῆς τέχνης. Δημιούργησαν ὅμως νέο τρόπο ἔκφρασης τῆς ἤδη ὑπάρχουσας ποίησης, τρόπο πού δὲν στερεῖται στοιχείων ἱκανῶν νὰ δημιουργήσουν ἑλξη στὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατή. Μὲ τὴν ἀπλότητα, ἀκρίβεια, γλωσσικὴ κοσμιότητα, διαμόρφωσαν ἓνα νέο ὕφος στὸ λόγο, μία νέα δομή, ἴσως ὄχι σύμφωνο μὲ τὰ παροδοσιακὰ δεδομένα περὶ ποιήσεως, ὅπωςδῆποτε ὅμως σύμφωνο μὲ τὸν στωικὸ τόνο⁵². Ὁ Παναίτιος ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ἐπὶ μέρους τμήματα ἑνὸς ἔργου συνθέτουν τὴν ὁμορφιά του (Cic., *De off.* I, 98), ἐνῶ ὁ Ποσειδώνιος «καταλήγει νὰ ἀποδώσει στὸν σοφὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς ὑφαντικῆς τέχνης»⁵³, στὴν ὁποία ἀνατρέχει ὅταν κομμάτι-κομμάτι συνθέτει τὸ ἔργο του γιὰ νὰ τὸ παρουσιάσει στὸ κοινό του. Διότι «δὲν ὑπάρχει ἀπαραίτητα, ὑπάρχει μᾶλλον σπάνια συνειδησιακὴ σύγκλιση ἀνάμεσα στὸν ὁμιλοῦντα καὶ στὸν ἀκούοντα· ἡ λέξη δὲν σημαίνει καὶ γιὰ τὸν ἓνα καὶ γιὰ τὸν ἄλλο ἀπαραίτητα τὸ ἴδιο πράγμα, διότι ὑπάρχει διαφορὰ νοοτροπίας, παιδείας, γλωσσικῆς αἰσθησης»⁵⁴.

Οἱ Στωικοὶ διακρίνουν τὸ ἀκροατήριό σὲ πεπαιδευμένο καὶ ἀπαιδευτο ἢ καλλίτερο σὲ σπουδαῖο καὶ φαῦλο⁵⁵. Στόχος τοῦ ποιητῆ εἶναι νὰ μετατρέψει τὸν «λογόφιλον» σὲ «φιλόλογον»⁵⁶, ὥστε νὰ τὸν ἐναρμονίσει πρὸς τὸ λογικὸ περιβάλλον ἐπειδὴ ὁ σοφὸς εἶναι ὁ μόνος σὲ θέση νὰ κηδεμονεύσει τὴν ἀνθρώπινη «ἀγέλη» (S.V.F. III, 332). Κι ἐνῶ τὸ σῶμα δέχεται τὰ κύματα τοῦ εὐκίνητου καὶ ἀνάλαφρου στίχου, ἡ ἑμμετρὴ λέξη διαπερνᾷ τὴν ψυχὴ. Σύμφωνα μὲ τὸν Κλεάνθη, τὸν σημαντικότερο ἐκπρόσωπο τῆς στωικῆς ποίησης, «ὅπως ἡ ἀναπνοή μας γίνεται ἡχηρὴ ὅταν περνᾷ μέσα ἀπὸ ἓναν αὐλό, ἔτσι καὶ ἡ πίεση πού ὑφίστανται οἱ λέξεις μέσα στὸν στίχο, δίνει δριμύτητα στὶς ἔννοιες»⁵⁷. Τὰ ἴδια πράγματα ἀκούγονται ἀφηρημένα, λιγότερο ἐναργῆ, ὅταν διατυπώνονται σὲ πεζὸ λόγο. Ὅταν ὅμως προστίθεται ὁ ρυθμὸς καὶ ὁ πεζὸς λόγος ὑποτάσσεται σὲ συγκεκριμένη μετρικὴ κανονικότητα,

ἐφ' ἑαυτοῦ μὲν ἐκ τῶν ὧτων κρατεῖσθαι...».

51. Δ.Λ. VII, 22.

52. Πβ. Françoise CAUJOLLE-ZASLAVSKY, *ἐνθ' ἀν.*, σημ. 18, σ. 446.

53. ΣΕΝΕΚΑ, *Epistulae*, XIV, 90, 20.

54. J. MAROUSSEAU, *Traité de la stylistique appliquée au latin*, Παρίσι, 1935, σ. 132.

55. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ὁμηρος* II, 92: «...οἱ μὲν φιλομαθοῦντες οἱ δ' ἀμαθεῖς...» S.V.F. III, 682, 4.

56. S.V.F. III, 468-7.

57. ΣΕΝΕΚΑΣ, *ἐνθ' ἀν.*, 108, 10.

τότε ὁ ἴδιος ὁ στοχασμὸς ἐκφράζεται ἔντεχνα καὶ ἀποδίδεται μὲ τὴν χορευτικὴ κίνησι τῶν χειρῶν. Ἡ ρητορικὴ ἄλλωστε ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, ὁρίζεται περιγραφικὰ μὲ τὴν κίνησι τῶν χειρῶν: «διὰ τῆς ἐξαπλώσεως (τῆς χειρὸς) καὶ ἐκτάσεως τῶν δακτύλων τὸ πλατὺ τῆς ρητορικῆς δυνάμεως αἰνιττομένης»⁵⁸.

Μαρία Πρωτοπαπα
Ἀθῆναι

LE POÈME, DISCOURS RHÉTORIQUE SELON LES STOÏCIENS

Résumé

Toujours sensibles à la protection de la langue grecque des influences étrangères (barbarismes), les Stoïciens visent à l'harmonie et à la clarté de cette langue. Dans la même perspective, les trois représentants de l'ancien stoïcisme: Zénon, Cléanthe et Chrysippe, ont écrit de nombreux traités de grammaire, de rhétorique et de poétique. Selon les philosophes du Portique, le sage, ayant acquis la maîtrise de tous les arts, et, en conséquence, de l'art poétique, est capable de composer des poèmes; son but consiste à attirer son auditoire et à le conduire à la vertu dont le germe existe chez l'homme. Or le sage, dans la Cité stoïcienne, doit enseigner, παιδεύειν, le public. Étant semblable au dieu, il se trouve en rapport avec lui, à travers le Logos. Dans ce cas, le poème fonctionne comme un discours rhétorique. Le poète a recours aux mythes et aux traditions du peuple grec, aux chants homériques et à la poésie d'Hésiode, pour y puiser des sujets chers à l'homme de l'époque hellénistique, qui cherche à s'incorporer dans le cadre plus large du citoyen du monde. Grâce aux Stoïciens on assiste à la renaissance de l'interprétation allégorique de la poésie, qui remonte au VIe siècle. Ainsi, le poète stoïcien emprunte-t-il des vers ou des fois, des poèmes entiers à la poésie déjà existante. Les philosophes du Portique utilisent les dogmes anciens et les réinterprètent par allégories, pour soutenir leur doctrines philosophiques. L'explication des notions et l'enseignement philosophique sont ainsi rendus plus faciles. Il s'ensuit que les Stoïciens, loin d'avoir vraiment contribué à la promotion

58. S.V.F. I, 75.

ΜΑΡΙΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ

de la poésie, ont simplement promu un nouveau style d'expression de la poésie déjà existante, et ce afin qu'elle puisse, par son attrait exercé sur le public, créer des conditions propices à l'inauguration d'un nouveau style d'enseignement, le but du poète consistant en l'occurrence à transformer les «logophiles» en «philologues».

Maria PROTOPAPAS

